

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. Ружко Челебиев
катедра „Стенопис“ на НХА – София
относно дисертационния труд
на Тотка Петрова Григорова

НА ТЕМА:

„Между светлината и словото –
архангелските образи в иконографията“
за придобиване на научната степен
„доктор по науки за културата“
област на висшето образование 3,
Социални, стопански и правни науки.

Професионално направление 3.1.

Социология, антропология и науки за културата.

Научна специалност „Науки за култура“

Научен ръководител доц. д.и.н. Димо Чешмеджиев

1. Данни за дисертантката:

Тотка Григорова е родена в г. Пловдив. Средното си образование получава в СХУ за изящни изкуства „Цанко Лавренов“, 1999 г. През 2005 година завършва НХА, като магистър по стенопис. Творческите ѝ интереси са в областта на иконописта, стенописа, живописа и илюстрацията. Има девет участия в самостоятелни и групови изложби с икони и живопис. Реализирала е седем стенописа в техниките на витраж, сграфито, секо и пластика от ахати и метал. Изпълнила е икони за частни поръчки, а така също и икона на „Паисий Хилендарски“ за българското училище към посолството в Лондон. Нейни икони са притежание на колекционери от САЩ, Япония, Франция, Швейцария и Египет. Преподавателската ѝ дейност е свързана с преподаване на професионални, теоретични и практични знания в областта на изобразителното изкуство в СХУ „Цанко Лавренов“ – Пловдив в периода 2005 -2011 г. Занимава се също

с преподаване на уроци по рисуване за кандидат студенти. От 2011 г. е художник на свободна практика.

2. Данни за докторантурата:

Тотка Григорова има интереси в сферата на историята на изкуството, културологията и образованието. През 2014 г. е зачислена в докторска програма към катедра „Етнология“ направление „Науки за култура“ във ФИФ на ПУ „Паисий Хилендарски“ с научен ръководител д.и.н. доцент Димо Чешмеджиев. Дисертационният труд е завършен в срок и отчислен на катедрено заседание с право на защита и откриване на процедура за предварително обсъждане. На предварително вътрешно, разширено катедрено заседание състояло се на 23.03.2017 г. трудът беше обсъден и приет по принцип, като са направени няколко препоръки и определен минимален срок за тяхното отстраняване. Препоръките са съобразени и реализирани в определения срок и на следващото заседание на катедрения съвет от 21.04.2017 дисертационният труд е приет и допуснат до публична защита. Определени са членовете на научното жури и датата за публична защита. В хода на докторантурата и при обсъждане на дисертацията няма допуснати нарушения.

3. Данни за дисертацията и автореферата:

Темата на дисертационния труд е „Между светлината и словото – архангелските образи в иконографията“. Задачите на това изследване са:

1. Да извади от общия контекст на илюстративно – декоративната програма на църковните изображения в България образите на ангелите и архангелите, и да вникне в тяхната характеристика, особености, влияния, взаимодействия и функция като изображения в храмовете.

2. Да се посочат и изтъкнат значението и особеностите на ангелските и архангелските образи, представени на фона на културната действителност, част от която е развитието на изобразителното изкуство в България от края на XIX и началото на XX век.

По същество дисертационният труд следва обичайната логика на подобен труд научно изследване и е с обем 325 страници. Започва с увод, последван от три глави (със съответните подзаглавия), заключение, библиография от 404 заглавия на български и чужди езици. Отделно на два електронни носителя е представено приложение от 194 страници с 402 изображения, по-голямата част от които са заснети от самата докторантка.

Авторефератът се състои от 38 страници и включва увод, съкратено изложение от глави, обобщение, заключение, справка за основните приноси на дисертационния труд, библиография с списък на публикациите по темата на дисертацията.

Започвам разглеждането на увода от праисторията, а не според реда на представянето му. Тук авторката пише, че „ангелите“ като антропоморфни същества с криле не са творение на християнската религия. Те са контраминирани от много по-древни вярвания. Цитирани са примери още от древен Египет /Богинята Изида/. Темата се среща в Минойската и в Асиро-Вавилонските култури. Крилатата богиня на победата Нике е била почитана в Римската империя с името Виктория.

Религиозните текстове и тяхното тълкуване в човешкото въображение е създадо образи на Бога и силите стоящи около него. Образи, които да задоволяват необходимостта на хората от материален обект, осигуряващ общуването между земния и небесния свят. Целта на изображенията е да илюстрират словесните образи на Светото писание.

Трябва да се обърне внимание на умението на Тотка, в уводната част на дисертацията, добре и ясно да формулира целите и задачите си, да изясни предмета и обхвата на изследването. Използваните мултидисциплинарни методи характерни за науките теология, история на изкуството, история, иконография /включваща и иконопис/ са продиктувани от спецификата на изследването. Като основа са използвани и два изкуствоведски метода:

1. Иконографски – описание на иконографията и кратка стилова характеристика.
2. Иконологически с интерпретационен характер.

В увода са включени имената на автори, които изследват проблемите на символната структура като например: С. Аверинцев, Е. Касирер, М. Елиаде. Успоредно с тях са добавени и автори, които конкретизират проблематиката в посока на изследване на иконография (по-специално Византийската), а именно – Бичков, Лихачова, Покровский. Не липсват и наши автори свързани още по-тясно със засегнатите в дисертацията проблеми. Споменато е името на Елка Бакалова.

Особен интерес предизвиква първа глава от дисертационния труд с заглавие: „Ангелски и архангелски култ“ и с подзаглавие „Извори и източници. Исторически и текстологически проблеми“, в която многостранно и всеобхватно се изясняват основни термини и понятия, изключително важни по-нататък в изложението. На първо място излиза дефинирането на няколко термина: ангелология, ангели и архангели, небесна йерархия. За по-голяма яснота дисертантката очертава особеното място на ангелските образи в Богословската литература, които са проводници на трансценденталното. Подробно се разглеждат понятия като „ангел“, название в християнството като духове или сили, които нямат конкретна материална форма. Общото им название което преведено от различни езици означава „пратеник“ или „вестител, посланик“. Основната им задача е да служат на Бога и да участват в небесните литургии. Наред с „ангел“, друго най-често срещано понятие е „архангел“ – дума, която произхожда от гръцки език и означава „главен, старши предводител“ и според това значение архангел трябва да се приема в смисъл на „главен ангел“.

Учението, което осветлява цялостния облик и функциите на ангелите, както и символиката в техните иконни изображения е „ангелологията“. Тя изяснява произхода и естеството на ангелите според Библията и Светите отци. Християнската ангелология се опира на еврейската ангелология и я развива. В периода 200 г. пр.н.е. до около 200 от н.е. юдейска ангелология се развива интензивно. Тогава се появява литература, която се приема за „боговдъхновена“, литературни източници, които представят народното съзнание. В нея се разказва за душата след смъртта и отвъдното съществуване. В тази глава сюжетите са разпределени на Старозаветни и Новозаветни. Обособени са и изворите, в които се споменава за създаването на небесната „йерархия“, обособяването на двете главни групи на архангелите, както и особеното място на архангел Михаил, като архистратиг на небесните безпътни сили.

В подточка 1.1. „Ангелите и архангелите на стария завет“, терминът „архангел“ не се среща и безплътните небесни сили се наименоуват с общото название „ангели“. Те не са индивидуализирани, лишени са от индивидуални черти. Интересна особеност от най-старите текстове е, че в тях ангелите нямат крила. Интерес представляват разсъжденията на докторантката относно функцията на ангелите в Стария завет. Основната им функция е на преносители на божията воля и възхваляващи Бога. Друга съществена функция е ролята на небесното войнство. От тази позиция, като небесни войни произтича представата за тях като покровители на народите. Събрани заедно със серафимите, херувимите и офанимите образуват Божия престол.

В библейските книги на новия завет, ангелите и архангелите променят своята функция. Идването на Христос на земята дава възможност за директен контакт между Бога и хората. От преносители на Божествената воля на земята те започват да изпълняват преди всичко ролята на небесен ескорт на въплътения се в човешки образ Логос. След Възкресение и Възнесение, когато завършва земния път на Христос, ангелите отново започват да изпълняват първоначалната си функция на вестноосци с тази разлика от старозаветната литература, че на тях се пада есхаталогичната роля – освен преносители на Божията воля и обратната връзка на преносители на молитвите на вярващите до Бога. В текстовете на Новия завет е представен Юдео – Християнския концепт, който се образува в следствие на сливането на представата за небесните сили от двата Завета. На база на този концепт се разкрива Християнската ангелология и се оформя култа към Архангелите.

В изследването е отделено подобаващо място върху обособяването на небесната йерархия. Псевдо – Дионисий Ареопагит, в книгата си за „Небесната йерархия“, за Църковната йерархия дава отговор на въпроса що е йерархия и каква е ползата от нея. Според него тя е „свещен ред, знание и действие, което в мярата на възможното търси подобие с Богообразното и съизмеримото чрез богоподражание и въвежда към даруваните от Бога осияния“. Той добавя още, че „небесните сили са подредени в три реда или три степени в йерархична зависимост“. В първи ред са небесните сили, които стоят най-близо до Бога, а именно: серафими, херувими престоли или офаними. Втория чин се състои от господства, сили, власти, а на трето място в йерархията се нареждат – начала, архангели и ангели. Според задачите или основните проявления на всеки един от редовете биват назовавани „управници“, „заповедници“ и „извършители“.

Докторантката обръща внимание в изследването си на появата на членовете от йерархията в иконографската традиция, като подчертава, че вторият и третият ред се изразяват антропоморфно. В изобразителната традиция най-често се срещат изображения на четири ангела, като пазители на четирите посоки на света и свързани с християнската есхатология. Освен тази група на четирите архангела – тетрада се обосновава и група на седем архангела – хепдоада, наречени с имената: Михаил, Гавриил, Рафаил, Уриел, Салатил, Йехудил и Барахил. Любопитен факт е, че имената на седемте архангела представляват сложни думи, една част от която съдържа божествената частица „ел“ или „ил“ и която носи значението на думата Бог, а останалата част показва качеството или мисията на съответния архангел. Основната група ангели – тетрада и хепдоада, които са съставна част на архангелския култ са база върху, която се изгражда традицията в живописното им представяне. Като практикуващ художник, чийто творчество е свързано преди всичко с иконописта, Тотка Григорова не пропуска в труда си възможността за визуално представяне на култа. Тя го разделя на четири категории: Старозаветни сцени, Новозаветни сцени, алегорични сцени и сцени създадени по легенди. Изобразените сцени във Византийския архангелски култ се състоят от две версии – подробна от десет сцени и кратка от две до три сцени. Друга характерна черта на изобразителния архангелски цикъл е разделянето на византийски и поствизантийски. Разликата между тях е в появата на нови сцени предимно в стенописните композиции. Иконните изображения са само от XV век. В поствизантийския цикъл преобладават преди всичко икони на архангел Михаил като централен образ.

В края на тази глава се прави анализ на ангелските и архангелските сцени – композиционни особености, построение и символически мотиви.

Втората глава е озаглавена „Иконографски традиции на архангелските образи в българското изкуство до освобождението.“ Главата обхваща 81 страници и е разделена на три подзаглавия с по няколко параграфа. В първа точка е направен преглед в исторически план на ангелските и архангелските изображения в християнската изкуство по българските земи. Входа на историята почитанието на народа към архангелския култ се извява в различни аспекти, обвързано с идеологията на времето, което обслужват. В параграф първи на точка втора се говори, че с покръстването си българската държава възприема византийския архангелски култ. Това е един от най-ранно възприетите култове. Почитанието към архангелите не е било непознато сред християнското население обитавало територията на по-късно създадената българска държава. Особеното в случая е, че култа е наложен от владетеля. Приемайки за свой небесен покровител архистратига на безплътните сили архангел Михаил, княз Борис приема не само името на своя кръстник византийския император Михаил III, но и силната почит на императора към небесните войни. Възхвалата на небесните сили, като предани войни утвърждава владетелската идеология на Византия и е основен акцент поставен и от българската държава. На втори план в почитанието остава есхатологичната функция на архангелите, ролята им в събитията от Второто пришествие и Страшния съд, и преклонението към тях като душеводители след смъртта. Казаното тук дисертантката подкрепя с примери от ранните паметници запазени от времето на Борисова България. За военната роля, в която се представени

ангелите по време на Първото царство свидетелстват редица писмени паметници създадени с цел възхвала и легитимация на почитта към ангелите. Към тях може да се причислят и близките до народните маси – апокрифи. Създадената художествена украса въз основа на текстописци, увенчава и придава цялостен и завършен вид на архангелския култ и свидетелства за неговото голямо значение сред християнското общество. Разглеждайки параграф 2.2 „Изображения и функции на ангелите и архангелския култ по българските земи във времето на византийската власт“, Тотка стига до извода, че надграждането на функции е характерно за архангелския култ, който в цялостния си облик представлява многослоен но обединен масив от дейности присъщ за архангелите. Почитта към архангелите е засвидетелствана предимно в манастирските и гробищните църкви. Вниманието на вярващите отново е насочено към тяхната есхатологична роля. Ангелите и архангелите се изобразяват в общоприетия тържествен дух през годините на Византийската власт. Като водачи на литургията те са представени като покровители на монашеския живот и участници в християнската есхатология, и са натоварени с апотропейна функция. Посвещаването на манастирските църкви на небесните сили свидетелстват за продължаващата почит към архангелския култ и е обичайна традиция за източноправославната църква.

По-нататък в изложението на параграфа са посочени стенописни изображения на ангели и архангели в редица знакови църковни обекта. Общото за тях е, че заема важно място в храмовото пространство. В параграф 2.3. е проследено мястото и функцията на архангелските образи през времето на Второто българско царство. Идеологията на владетелската институция насочва култа към безплатните сили подчертано във военна насока. Българските царе богато обдаряват манастирите и църквите посветени на архангелите. Многобройните манастири в и около престолния град Търново се превръщат в центрове на развитие на духовния и културен живот на страната. Успоредно със столицата се развива и културата в провинциалните области. Освен в храмовете посветени на архангелските образи е отредено почетно място в изобразителната програма на други храмове. В крайна сметка главният извод, който прави докторантката е, че в стенописите на Второто българско царство архангелските образи преимуществено са представени като войни, облечени в имперски одежди, позиционирани като стражи на входовете на храмовете. Съществуват и символични изображения свързани с личността на Христос и християнската есхатология.

В следващата подточка 3 „Християнските архангелски образи в условията на отоманското владичество“ и по-специално подточка 1. „Образи и сцени на ангели през XV-XVII век.“ докторантката прави обстоен преглед на промените в изкуството в този тежък исторически момент. Въпреки владичеството почитанието към ангелите не отстъпва. Възстановява се дейността много манастири и храмове покровителствани от небесните сили и много от тях се изписват на ново в живописните слоеве на следващите три века. Установяват се местата на техните образи в архитектурното пространство, което променя своите форми. Успоредно със старата традиция се налагат нови сцени, зародили се по времето на Второто царство. Появяват се нови сюжети и композиции с ангели и архангели. Между изброените примери авторката на дисертационния труд обръща специално внимание на композицията изобразяваща ангелските чинове около образа на Христос. Макар, че сцената е позната още от

ранното християнство се забелязва промяна в схемата на ангелите около Христос, от четири стават на осем и по-късно се появяват и образи на други членове на небесната йерархия.

В годините на възрождането XVIII – XIX век се наблюдава войската, идеология на архангелския култ. Наред с обичайните сцени най-често изобразяваните композиции са с назидателна цел. Ангелите са представени като душеводители. Това не е нещо необичайно, тъй като илюстрират идеите и вълненията разтърсващи обществото по това време. Изобразителната традиция е пряко отражение на дадената идеология, създадена „отгоре“ т.е. от владетеля.

Най-често във възрожденските църкви присъства сцената на „архангелския събор“, дори по-няколко пъти в един храм. Това е свидетелство за силното почитание към нея. Паралелно в храмовете на XVIII – XIX –то столетие се среща композицията представляваща безплътните сили обкръжаващи образа на Христос Пантократор. Тя изобразява в материален облик деветте чина на ангелската йерархия, обвързана с военната функция на небесните сили, композицията е натоварена с интересна символика. Две композиции стават изключително популярни в този период – позната сцена на „Страшния съд“ и новата за българската иконография – тема „Апокалипсис“. Именно Апокалиптичният цикъл е един от най-характерните примери за промените зародили се в XVIII век и достигнали своя апогей в XIX-тото столетие.

В края на втората глава, дисертантката прави заключението, че в поствизантийския период (времето на отоманската власт), архангелският култ променя функцията си. Те отново застават в ролята си на провъзгласяващи събитията от Второто пришествие и Страшния съд, и поемат ролята си на душеводители и душевадители. Те са предани войни на Христа, стражи, охраняващи сакралното пространство на храмовете.

Трета глава: „Архангелските образи в иконографията на българското църковно изкуство от края на XIX и началото на XX век.“ е разделена на три части и е с обем от 76 страници. В самото начало на тази глава докторантката пише, че отношението към ангелските и архангелските образи се запазва във времето на Третото българско царство. След Руско –Турската освободителна война настъпва едва ли не „инвазия“ на ангелите и архангелите във високите части на сакралното архитектурно пространство.

В Тверската летопис от XVI век се споменава за връзката между България и Киевска Русия от ранните X – XI век. Няколко характерни черти за българското изкуство се откриват в руските паметници на изобразителното изкуство в периода XI – XIV век. Една от чертите е фронталното разположение на светите отци запазено в нашето изкуство. Във Византия те се изобразяват обърнати в $\frac{3}{4}$. По време на отоманското владичество посоката на влияние се обръща. Руските културни влияния проникват от Света гора, Цариград и Подунавие, а по-късно от Атон. Влиянията идват и чрез възрожденските зографи, които получават своето образование в Русия. От там те пренасят руската религиозна живопис. Освен чрез тях, след освобождението в България биват канени изтъкнати руски архитекти и художници, които да изградят представителни храмове – паметници отбелязващи Освобождението.

В параграф 1.1 Тотка прави кратък обзор на ангелския и архангелския култ в руското изкуство. От Византия култът към архангелите навлиза в славянските християнски държави. Военната мощ на държавите утвърждава култа свързан с владетелската идеология. В периода от края на XII до XIV век. В Русия се наблюдава бум в строителството на църкви, чийто патрон е небесния архистратиг Михаил. Заедно с архангел Гавраил, двамата се утвърждават в Русия със своята апотропейна функция. Двамата са наречени „Таксиари“ – предводители на небесното войнство.

В точка втора от трета глава се отбелязва активното строителство на храмовете след Освобождението на България посветени на архангелите. Архитектурата се развива в два етапа, като първият протича без особени промени, а във втория се наблюдават промени повлияни от строителните традиции от втората половина на XIX век.

В точка трета :“Изображения и функции на архангелските образи построени след Освобождението“, която е последната част от тази глава докторантката разглежда паметници, продукт на новото време. Тази част от труда е особено интересна, защото се прави анализ на някои промени в иконографията на архангелските образи, разгледани в контекста на историческия ход на Българския народ. На първо място, традицията да се посвещават храмове на архангелите в големите центрове се измества в по-малките населени места или гробищни църкви. На второ място издигнатите след Освобождението големи храмове са със статут на паметници. Тук са цитирани храм паметник „Александър Невски“, храм „Рождество Христово“ – с. Шипка, катедрален храм „Свето Успение Богородично“ – гр. Варна. В този период в църковната изобразителна традиция активно участие взема Българската Екзархия. Съгласуваните действия на двете институции – държавната и църковната са отразени в храмовата архитектура. Възражда се идеята за връзката между божествената и царската власт. Основно това се отбелязва в разширяването на кръга от теми и сюжети, които не са така тясно обвързани с литургичното действие. Руските творци работили в България и обучавалите се в Русия български художници са носители на новаторство, което бива обединено с изобразителните християнски традиции. Ангелите и чинове от ангелската йерархия постоянно присъстват в живописната програма на храмовете. Представени като войни те са познати с апотропейната си функция, като символно изображение на Христос, а също така в сцени илюстриращи неговите чудеса.

Характерна особеност на тези десетилетия са образите на серафимите, които заемат свободните пространства над колоните и горните части на храмовете. Може да се обобщи, че е забележително множеството на образите на ангели, предимно като служители на небесната църква. Посочени са примери от Варненската катедрала и храм – паметник „Александър Невски“, в които ангелите и архангелите се изобразяват в архангелския цикъл с кандилници в ръце или носещи някои литургични атрибути свързани с евхаристията. Това нововъведение в изображенията може да се приеме като опит в стенописите да се уравният отдалечаването на образите от текстовите им първоизточници или по-точно тяхното десемантизиране.

Преди да направи обобщение дисертантката допълва главата с интересни допълнения, с цел да обоснове промените в идейното съдържание и иконографската

програма на монументалната църковна стенопис от края на XIX и началото на XX век. Промяната всъщност е в отношението към църковното изкуство. В основата се забелязва разширяване на кръга от теми и сюжети, които обаче не са тясно свързани с литургичното действие. Променят се византийските композиционни схеми и стенописните композиции придобиват до голяма степен самостоятелно въздействие. Тези стенописи са съобразени със законите на фигуралната стенописна композиция и академичната школовка. В украсата на храмовете като цяло се забелязва засиленото присъствие на небесните сили. В многократното им изобразяване може да се прозре опит за компенсация, на отдалечаване на църковното изкуство от основното му предназначение като част от храмовото пространство. Фигурите на ангелите са в силно емоционални движения доближавайки се до земните човешки емоции. Отсъства примерната съдържаност на византийските композиционни схеми, сведени почти до знак наситени с религиозен мистицизъм. Заключение е, че академично обучените художници създават авторски композиции, в които образите на ангелите и архангелите се умножават, подсилвайки общата емоционална наситеност. Новите композиции не следват строго установените правила и догми, като се отдалечават от своето предназначение да представят и участват в богослужебния ритуал. Те изпълняват само задачата си да илюстрират събития от библейския текст в храмовото пространство.

Храмовете от следосвобожденска България са с монументални размери, което е налагало работата в тях да се извършва от екипи от изтъкнати художници, не рядко от българи и руснаци. Дисертантката се спира на въпроса за художествените екипи, като отбелязва, че те не се отразяват на стиловата характеристика на стенописите. Налице са обаче определен стилови различия по отношение на различните екипи работили в църквите.

Не би било редно в рецензията да бъде подминат въпроса за съхранените традиции в изобразяването на ангелските и архангелските образи, въпреки открояващите се нововъведения на теми и композиции. В тях образите на ангели, архангели и серафими са представени с познатата апотропейна функция на пазители на сакралното пространство на храмовете. Тези небесни сили отново са неотлъчни спътници в земния живот на Христос.

На базата на обобщение и разгледания изобразителен материал, докторантката прави изводи изведени в пет точки. Няма да ги цитирам, защото могат да бъдат прочетени, но искам да подчертая, че те красноречиво говорят за сериозното отношение на докторантката към темата на дисертационния труд.

4. Научни приноси.

Дисертацията на Тотка Григорова представлява сериозен научен труд. За първи път проблематиката за архангелските образи свързани с иконографията се разглежда в отделно научно изследване. Напълно приемам приносите на дисертационния труд посочени в декларацията за оригиналност. Според мен към посочените в точка пет приноси може и да се прибави и личното заснемане на по-голямата част от богатата фото документация, съдържаща общо 402 изображения.

5. Публикации и участия в научни форуми

В биографичната с справка Тотка Григорова е посочила участия в:

- Научна конференция организирана от катедра „Етнология” на ПУ „Паисий Хилендарски”, проведена на 12.12.2014 г.

- Участие със доклад в международна конференция в град Сибиу, Румъния през 2015 г. (под печат).

- Военната идеология на Средновековна България илюстрирана в архангелски образи. Покръстването и архангелския култ на Първото българско царство. Сборник Европейско културно-историческо наследство, София, 2016 г., стр. 64-78.

- Небесните сили илюстрирани в купола на Соколския манастир (идейни аспекти на представените в композицията образи). Сборник по повод XII-те Национални студентски научни четения, проведени в гр. Пловдив на 28-29 май, 2016 г. (под печат)

6. Заключение

Заключението в синтезиран вид очертава основните тенденции в изследване на архангелските образи в българското църковно изкуство от изследвания период. Темата, по-която така задълбочено е работила докторантката е безспорно интересна и защитима. Отбелязаните приноси произтичат от разработката и отразяват адекватно постигнатото от нея. Списъкът от използваната литература 404 заглавия от български и чуждестранни автори показва, че дисертантката е много добре запозната със съществуващата литература, която дава възможност да изгради солидно фактологическата база на своето изследване. Не на последно място е необходимо да се отбележи подчертано научната насоченост на труда.

След запознаване с дисертационния труд, автореферата, научните приноси и художествено творческа и научна дейност на кандидатката, призовавам уважаемото Научно жури да присъди на Тотка Петрова Григорова образователната и научна степен „Доктор”.

София, 20.06.2017

Проф. Ружко Челебиев